

De fiets van Hare Majesteit: Over nationale habitus en sociologische vergelijking

I.

“De volgende dag ging er niemand dood.” Zo luidt de eerste zin van *Het verzuim van de dood*, een roman van de Portugese Nobelprijswinnaar Jose Saramago. In een niet nader genoemd land sterft niemand meer met ingang van 1 januari, 12 uur middernacht. Aanvankelijk is er euforie: in het hele land wordt de nationale vlag uitgehangen. Maar al snel volgen problemen. De kerk ziet haar belangrijkste troef verdwijnen. Begrafenisondernemers raken zonder werk. Ziekenhuizen en verpleeghuizen lopen vol. En overal in het land blijven mensen die onder normale omstandigheden waren gestorven – zieken, ouderen, slachtoffers van ongevallen – in leven.

Al snel ontstaat in het “land waar niet wordt gestorven” een nieuwe, clandestiene vorm van grensverkeer. De constante aanwas van mensen in een toestand tussen leven en dood leidt tot gewetensnood over de “ongestorvenen”. Steeds meer mensen brengen hun geliefden en familieleden naar de grens. Bij het passeren van de grens sterven deze mensen prompt. Want in het buitenland wordt nog wel gestorven.

Het uitgangspunt van deze roman – een tijdelijk verzuim van de dood – is ongerijmd genoeg. Maar wat mij het meest trof was dat de dood ophoudt bij de landsgrens: een door mensen bedachte streep over het aardoppervlak – met ingang van een even arbitrair, alleen voor mensen betekenisvol moment. Zelfs in het fantastische universum van Saramago is dit uitzonderlijk ongerijmd. Door mensen gemaakte grenzen bepalen veel. Maar toch zeker niet de dood – ons onvermijdelijke, biologische, lot – dat wij delen met alle levende wezens.

In onze steeds meer door mensen gevormde wereld houden veel dingen op bij de landsgrenzen. Taal. Bewegwijzering. Winkelketens. De kleuren van de trein. Fietspaden. Het uniform van de agent, de soldaat, de postbode, de rechter. Academische rituelen. Televisiezenders. Telefoonnetwerken. Allemaal zaken die zijn ingebed in instituties als de overheid, het onderwijs, een kabelbedrijf of een winkelconglomeraat – nationale instituties waarvan het regime stopt bij de grens.

Maar er zijn ook dingen die ophouden bij de grens, zonder directe ingreep van overheden of bedrijven. Zo vind je overal in Nederlandse steden - bijvoorbeeld bij elk Nederlands station -- eindeloze rijen en stapels fietsen, vaak in erbarmelijke toestand. Zo gauw je de grens oversteekt – in Antwerpen, Münster, of Aken – zie je deze niet meer. Dit is geen door overheden of bedrijven opgelegd regime. De fiets, als dagelijks vervoermiddel, niet alleen voor studenten of milieubewuste types, maar ook voor mannen in pakken, voor de minister en zelfs voor de koningin, stopt bij de Nederlandse grens.

Dit is waar deze oratie over gaat: hoe het komt dat dingen anders zijn aan de andere kant van de landsgrenzen. Hoe valt dit sociologisch te verklaren? En wat betekent het als je landen met elkaar vergelijkt? Wat vergelijken wij dan precies? En hoe bestendig is dit nationale patroon?

Want al is Saramago's verhaal ongerijmd, veel dingen zijn *echt anders*, aan de andere kant van de grens. Ook nu er meestal geen slagboom meer is met een douanier ernaast.

[tabel 1]

Allereerst de fiets. Er is niet veel statistiek over fietsen – maar we weten wel dat in Nederland een veel groter deel van de verplaatsingen per fiets gebeurt dan in buurlanden. Dus: - voor wie daaraan twijfelde - die fietsen op stations zijn een fysieke neerslag van echt gedrag.

[kaart]

Er is een klassiek sociologisch voorbeeld, waaruit blijkt dat ook de dood zich wel *iets* aantrekt van landgrenzen: zelfmoord. Ik beperk me hier tot Europa en Noord-Amerika, omdat nationale verschillen, gezien de overeenkomsten in welvaartsniveau, politiek systeem, en levensstijl, daar vooral frappant zijn. Sociologen weten sinds Durkheim dat zelfs de allerindividueelste keuze die mensen kunnen maken varieert tussen sociale omgevingen. Zelfs landen die dicht bij elkaar liggen en behoorlijk op elkaar lijken, laten soms opvallende verschillen zien in zelfmoordcijfers. Zie bijvoorbeeld het verschil tussen Nederland, en Frankrijk en België.

[kaart]

Maar ook geluk verloopt – deels – volgens nationale patronen – zoals blijkt uit het onderzoek van Ruut Veenhoven. Het gaat hier om gemiddelden. Elk land heeft zijn diepgelukkige, en diepongelukkige mensen. Maar de verschillen zijn zodanig dat we moeten concluderen dat aan de andere kant van de grens mensen gelukkiger of ongelukkiger zijn. Zowel onze zuider- als oosterburen zijn gemiddeld al een stukje ongelukkiger dan wij. Maar in Denemarken, waar ze bijna evenveel fietsen als wij, en zelfs wat suïcidaler zijn, zijn ze dan weer gelukkiger. Net als in IJsland, hoewel ik me kan voorstellen dat dat recent wat achteruit gegaan is.

[kaart]

Mijn laatste voorbeeld laat zien dat nationaliteit zelfs invloed heeft tot op het niveau van het lichaam: het percentage van de bevolking met overgewicht. Ook dit verschilt sterk. Het lage Nederlandse percentage wordt trouwens vaak in verband gebracht met het vele fietsen. Ons lichaam lijkt eerder natuur dan cultuur. De vorm die het aanneemt – zoals iedereen weet die ooit op dieet is geweest, of een sportschool heeft bezocht – onttrekt zich goeddeels aan bewuste sturing. Zo diep grijpt nationale omgeving in in ons wezen. Tot in ons lichaam.

Zulke cijfers spreken tot de verbeelding. Je kunt er lang naar kijken, en prettig over speculeren. Nederlander zijn helpt hierbij, want Nederland komt goed voor de dag: we zijn gelukkig, dun, weinig suïcidaal, en we fietsen veel. Zulke cijfers zetten meteen een proces van identificatie op gang: hoe doen “wij” het? Superioriteitsgevoel speelt hierbij zeker een rol. Kijk eens: “Wij” doen het beter dan de Belgen, de Duitsers. Kijk die Amerikanen met hun obesitas en hun auto’s. En de Britten ook – zo zie je maar weer dat het niet echt Europeanen zijn.

Aan de andere kant roepen zulke statistieken ongemak op. Het idee van “volksaard” of “nationaal karakter” vinden we niet helemaal prettig. Nationalisme is sinds de Tweede Wereldoorlog in een kwade reuk komen te staan. Alle uitingen van superioriteit, nationaal of anderszins, gelden tegenwoordig als suspect. Het idee van “nationaal karakter” botst bovendien met ons individualistische ethos: we zijn ons eigen individu, uniek en autonoom, niet het product van een natie.

Nu is “volksaard” of “karakter” misschien niet het juiste woord. Alsof nationale trekken zich vooral uiten op het terrein van “karaktereigenschappen”. Een betere term is “nationale habitus”. Dit begrip heeft de afgelopen decennia opgang gemaakt in de sociale wetenschappen via het werk van de Franse socioloog Bourdieu, maar werd al eerder gebruikt door Norbert Elias.

“Habitus” – afgeleid van het woord voor gewoonte - duidt op aangeleerde praktijken, gebruiken, gevoelens, en standaarden die zo zeer deel van ons zelf zijn geworden dat ze vanzelfsprekend en natuurlijk voelen. Habitus is onze cultureel en sociaal bepaalde “tweede natuur”. Wat we ons eigen maken als lid van een samenleving, met een bepaalde sociale positie, raakt ingesleten in ons lichaam, en wordt ons *zelf*. Dit zie je bij humor. Wat we grappig vinden is sterk sociaal gevormd. Maar ons gevoel voor humor voelt heel “eigen”, en uit zich in een directe, lichamelijke, bijna mechanische reactie – lachen. Eenzelfde ingesletenheid zie je in het gemak waarmee Nederlanders zich per fiets bewegen door het drukke verkeer. Dat het niet vanzelfsprekend is zie je pas als je een Ander ziet die dit gemak niet heeft. Zoals de toeristen op hun huurfietsen in het Amsterdamse verkeer.

Habitus is gestolde, in het lichaam neergeslagen geschiedenis. Onze persoonlijke geschiedenis, die op haar beurt gevormd is door de geschiedenis van de samenleving waarvan we deel uitmaken. Deze grotere geschiedenis bepaalt de “grondtonen” van onze individuele geschiedenis. Zo wordt ons “zelf”, ons vanzelfsprekende maar aangeleerde gedrag, deels bepaald door het land waarin we opgegroeid zijn.

II

Tot voor kort hield veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek *ook* op bij de grens. Onderzoekers beperkten hun gegevensverzameling vanzelfsprekend tot één – meestal hun eigen – land.

Tegenwoordig is vergelijkend onderzoek de norm. Dat “vergelijkend” automatisch betekent “landenvergelijkend” onderstreept de vanzelfsprekendheid van de natiestaat. Ieder onderzoek vergelijkt dingen. “Land” is blijkbaar een speciale categorie, die andere overstijgt – een kader waarbinnen al het andere vorm krijgt.

Landenvergelijking is ook een van de pijlers van de processociologie – naast de lange-termijnontwikkelingen die in mijn leeropdracht staan. Moderne westerse landen lijken op elkaar, en hebben in veel opzichten dezelfde processen doorgemaakt. Maar toch zijn ze allemaal net anders. Vergelijking kan daardoor de werking van sociale processen en mechanismen blootleggen.

Nationale verschillen zijn een neerslag van relaties tussen sociale groepen en velden; en daardoor constant in verandering. Vergelijkend onderzoek heeft meestal weinig oog voor het proceskarakter van nationale verschillen: het is vaak statistisch en atomistisch. “Land” is vaak een kolom in een tabel, een “factor” die effect heeft op individuen - hoewel die individuen natuurlijk samen dat land vormen. Of “land” wordt te makkelijk vertaald als beleidscontext of institutionele setting – met “land” bedoelen onderzoekers dan eigenlijk “staat”. Maar nationale achtergrond is een bundeling van factoren en processen, die op elkaar inwerken – en op allerlei manieren met elkaar samenhangen.

Bovendien gebruikt veel vergelijkend onderzoek het land als eenheid van analyse zonder te kijken of dat terecht is. Neem de plaatjes hierboven. Het is goed mogelijk dat het grotere ongeluk en hogere zelfmoordpercentages van Belgen en Duitsers helemaal niet liggen aan het “land” Duitsland of België – maar dat het bijvoorbeeld een middeling is van het verschil tussen Vlamingen en Walen, Osis en Wessis. Als je land neemt als eenheid van analyse komt er vaak een landeffect uit - maar dat wil niet zeggen dat je bewijst dat “land” ook de bepalende factor is.

Deze gebrekkige conceptualisering van “land” of “nationale achtergrond” is problematisch, maar niet onbegrijpelijk. Ik heb de laatste jaren veel vergelijkend onderzoek gedaan: naar humor in Nederland en de VS. Naar televisie in Nederland, Polen, Italië en Frankrijk. Met Rotterdamse collega’s naar kunstverslaggeving in Nederland, de VS, Frankrijk en Duitsland. En met Jeroen de Kloet in een internationaal team naar *The Lord of the Rings*. En binnenkort, met een nieuw team, naar schoonheid, in Nederland, Frankrijk, Italië, Polen, het Verenigd Koninkrijk en Turkije.

Als, zoals in deze onderzoeken, “landen” niet alleen tabellen zijn in databases, maar interviews, archiefmaterialen, jaarverslagen, etnografische observaties verzameld in meerdere landen wordt de vraag *wat* het is dat je vergelijkt nog prangender. Landenvergelijking lijkt op een

constante gestaltverschuiving [plaatje] : Ja! alle fransen hebben iets met elkaar gemeen! Of nee! Het is toch leeftijd waar het allemaal om draait. Of klasse! Of nee! Het is zo individueel dat er niks over te zeggen is! Of het ligt allemaal aan de structuur van het veld, niet het land! Of wacht – alle Europeanen lijken toch erg op elkaar, in vergelijking met de Amerikanen!

Deels is dit proces van constante verschuiving inherent aan het doen van onderzoek. Door steeds weer contrasteren, zoeken naar overeenkomsten en verschillen, kom je tot generalisaties en patronen. Maar het is ook een conceptueel probleem. Er zijn weinig theoretische kaders die ons helpen begrijpen wat nationaal verschil is. Ofwel, “land” wordt staat. Of landen worden een soort “psychologische profielen” die weliswaar inzichtelijk zijn, en evocatief, maar eerder een classificatie dan een theorie. Of, en dat gebeurt opvallend vaak, degelijke wetenschappers vervallen bij de interpretatie van nationale verschillen plotseling in koeien van culturele clichés. De Nederlandse strijd tegen het water. Het eilandkarakter van Engeland. De Amerikaanse pioniersmentaliteit. Het calvinisme. Slavisch fatalisme.

Verstoep in het idee van vergelijking zit het idee dat er “iets” in landen is dat maakt dat mensen verschillen, tot op het individuele niveau. Maar wat dat “iets” is, hoe dat “iets” dan komt, en of dat “iets” in verschillende landen hetzelfde werkt – dat blijft in het ongewisse.

De processociologische benadering heeft mij geleerd dat je, voordat je vraagt *wat* iets is, altijd eerst de vraag kan, zelfs *moet*, stellen *hoe iets zo gekomen is*. Vanuit dit perspectief verschuift de vraag over nationale habitus. Niet: wat is nationale habitus? Of: wat is de nationale habitus van land A, B, en C? Maar: welke processen maken dat mensen in een bepaald land op elkaar gaan lijken? Onder welke omstandigheden ontstaat zo’n nationale “grondtoon” in gedrag, instituties, standaarden?

Zo’n dynamische benadering opent ook de weg voor de constatering dat nationale gelijkheid niet een eeuwigdurend, onveranderlijk feit is. Er zijn momenten van veel, en misschien ook van minder nationale habitus - momenten dat andere vormende processen belangrijker worden. Na een lange periode van groeiende gelijkenis binnen landen, lijkt de ontwikkeling in veel landen nu te gaan in de richting van “minder nationale habitus”.

Wat zijn dan deze processen die bijdragen aan de vorming van nationale habitus? In deze oratie onderscheid ik er vier, die zeker in Europa en Noord-Amerika een centrale rol hebben gespeeld.

Het eerste proces is: toenemende interdependentie. Sinds de late middeleeuwen zijn mensen deel uit gaan maken van steeds grotere sociale eenheden – van dorp, naar regio, naar natiestaat. Deze groeiende afhankelijkheid betekende dat mensen steeds meer rekening met elkaar hielden, zich meer met elkaar gingen identificeren, en: zich meer aan elkaar aanpassen.

Door wederzijdse aanpassing en identificatie gingen mensen meer op elkaar lijken – ook mensen uit verschillende klassen en standen.

Tegelijk nam ook – en dit is het tweede proces – de dichtheid van dit vlechtwerk toe: mensen werden op meer manieren met elkaar verbonden. Dit uit zich in een “stapelning van instituties”. Er kwamen steeds meer instituties met directe invloed op het leven van mensen, die allemaal ophielden bij de nationale grens. Eerst instituties direct verbonden met het belasting- en geweldsmonopolie van de staat: het leger, justitie, recht. Maar de reikwijdte van deze staatsinstituties breidde zich uit: onderwijs, zorg, sociale zekerheid, media. Organisaties die niet gebonden waren aan de staat hielden zich aan dezelfde geografische begrenzing – fabrikanten, winkelketens, kranten. Omdat het handig was en goed uitkwam met allerlei overheidsregelingen, maar uiteindelijk: omdat het nu eenmaal zo ging.

Instituties hebben een samenbindende *en* een normerende werking. Dit zie je goed in een van de krachtigste nationale instituties: onderwijs. Het tekent de vanzelfsprekendheid van de natiestaat dat iedereen zijn kinderen inlevert bij zo’n institutie. Wat gebeurt in het onderwijs is de systematische overdracht van standaarden en praktijken. Onderwijs is centraal in de vorming van nationale habitus. Het reproduceert niet alleen, zoals sociologen zo vaak hebben laten zien, *ongelijkheid*, maar ook *gelijkheid*.

Dit institutionele niveau is vaak het verklaringskader in grootschalig vergelijkend onderzoek. Landen zijn dan in feite “bundels” instituties. Maar instituties komen niet uit de lucht vallen. Ze ontstaan en veranderen in wisselwerking met elkaar en met – toch weer – bepaalde nationale tradities, conventies, gewoontes.

Een derde proces speelt zich af binnen *en* buiten instituties: de verticale verspreiding van standaarden, smaken, praktijken. Vaak doen culturele verschijnselen zich eerst voor in maatschappelijke bovenlagen, en verspreiden zich dan door de samenleving: *trickle down*, of zinkend cultuurgoed. Drijvende kracht achter dit proces is de overname van het gedrag van mensen met meer status. Deels door opwaartse aspiraties: de hoop hogerop te komen door het imiteren van prestigieuze stijlen en standaarden. Het komt ook voort uit statusangst en schaamte: mensen passen zich aan hoger geplaatsten aan om hen niet voor het hoofd te stoten. Afwijkend gedrag of de verkeerde smaak is pijnlijk, kan leiden tot uitsluiting en sancties.

Deze verticale aanpassing gaat niet altijd spontaan. Instituties – denk weer aan het onderwijs – zijn vehikels voor verticale overdracht. In de loop van de geschiedenis waren er ook regelmatig “beschavingsoffensieven”, waarbij de opvoeding van lagere klassen, minder bedeeden, vreemdelingen, gekoloniseerden en andere “onbeschaafden” met enige kracht ter hand werd genomen.

De meeste standaarden voor goed gedrag en goede smaak – van het eten met mes en vork tot de waardering voor impressionistische kunst – hebben zich op deze manier verspreid: van boven naar beneden. Een simpel voorbeeld: vloerbedekking. Vroeger was een houten vloer

een teken van armoede, en vloerbedekking voor de rijken. Vloerbedekking werd voor steeds meer mensen toegankelijk, en aantrekkelijk vanwege het aura van luxe en status. Inmiddels hebben yuppen allemaal een planken vloer, en is vloerbedekking ordinair of zelfs “vies”.

Via deze processen van imitatie en aanpassing gaan mensen in een samenleving steeds meer op elkaar lijken. In elk land zette de nationale elite de toon. Hierdoor weerspiegelt nationale habitus de dominante groep. In Nederland draagt de nationale habitus nog altijd het stempel van een burgerlijke bovenlaag: regenten en handelaren zonder adellijke titels of uitvoerige hoofse rituelen. Zelfs het Nederlandse hof voegde zich naar deze burgerlijke mores, in plaats van andersom – en kenmerkt zich nog altijd door een relatief informele, burgerlijke en weinig glamoureuze stijl.

Het laatste proces dat leidt tot toenemende nationale gelijkheid is de ontwikkeling van nationaal wij-gevoel. In de regel is het zo dat mensen die op elkaar lijken zich met elkaar identificeren. En andersom: dat mensen gedrag overnemen van degenen met wie zij zich vereenzeligen. Maar de relatie hiertussen is niet eenduidig. Mensen die op elkaar lijken identificeren zich niet zonder meer met elkaar – tot groot verdriet van Marxisten, feministen, en andere emancipatiebewegingen. En nationaal gevoel is vaak ontstaan waar “objectieve” overeenkomsten beperkt waren. De Verenigde Staten zijn een goed voorbeeld: een diverse natie, met een weinig opdringerige staat – behalve waar het gaat om symbolen en rituelen die direct te maken hebben met nationaal gevoel: inburgeringsrituelen, het groeten van de vlag.

Processen van nationale identificatie worden op verschillende manieren in gang gezet. Vaak gaat het vanzelf samen met toenemende integratie. Nationalisme is ook van bovenaf bevorderd via “beschavingsoffensieven”. Soms werd de liefde voor het land ook aangeboord door een nieuw opgekomen toonaangevende klasse – dit is wat volgens Elias gebeurde in Duitsland begin vorige eeuw. Benedict Anderson wees op het belang van media voor de vorming van ‘verbeelde gemeenschappen’. Nationaal wij-gevoel verbindt mensen die elkaar nooit allemaal persoonlijk kunnen kennen. Massamedia bieden hiervoor de symbolen, verhalen en rituelen. Nationalisme heeft haar grootse vlucht genomen sinds de opkomst van de massamedia – van krant tot televisie.

Dus: hoe verklaren we dan de Nederlandse fiets – die ophoudt bij de grens? Een belangrijke reden voor de brede acceptatie van de fiets is dat Nederland een homogene en sterk geïntegreerde natie is, door de hogere middenklasse gedomineerd, met weinig machtsafstand tussen klassen. Daardoor is er weinig ostentatief statusvertoon; en van oudsher een zekere statuscompetitie door “conspicuous non-consumption”. De elite kon zich door de geringe afstand tot andere klassen weinig pronkgedrag permitteren. Deze afkeer van statusvertoon werd

door lagere standen overgenomen. De fiets is een goedkoop, sober, simpel voertuig, waarbij de berijder al het werk zelf doet. Fietsen is ook nauwelijks te combineren met lichamelijke statusornamenten zoals stijlvolle kleding. En de fiets werd niet alleen het vervoermiddel van de middenstander of de arbeider die zich niet meer kon permitteren, maar ook van de hogere middenklasse, en van de notabelen. Sterker nog: comfortabelere alternatieven als de brommer gelden als déclassé.

De fiets geeft distinctie via “gewoonheid”. De beelden van het fietsende koningshuis [plaatje] zijn dus een interessante reflectie van Nederlandse statuspolitiek. Daarnaast kregen deze beelden van ons “gewone” koningshuis een sterke nationale symboolfunctie. Sowieso is de fiets een sterk nationaal symbool -- ook commerciële partijen gebruikten het al vroeg om te appelleren aan het Nederlandse wij-gevoel [plaatje]

Natuurlijk waren er randvoorwaarden: compacte steden, plat land, geschikt klimaat. Maar belangrijker: in de loop van de tijd *ontstonden* steeds meer randvoorwaarden die fietsen ondersteunden, een steeds dichtere netwerk van instituties en conventies rondom de fiets, van stedenbouwkundige standaarden en juridische regelgeving tot een uitgaansleven georganiseerd rond fietsbare afstanden. De fiets beïnvloedde ook andere ontwikkelingen. Bijvoorbeeld: relatief weinig dikke mensen. En ik durf wel te beweren dat, als de fiets er niet was geweest, Amsterdam allang een echte metro had gehad, net als alle fatsoenlijke steden.

Maar het belangrijkste bij habitusvorming: deze associaties en achtergronden zijn voor Nederlandse fietsers goeddeels irrelevant. Er is een netwerk van gewoontes en gebruiken waarin iedereen meedoet, dat vanzelfsprekend wordt gevonden. Je neemt gewoon de fiets. Iedereen fietst. Je zou niet weten hoe het anders moet. In steden is de eenheid van afstand de fietsminuut. De wordingsgeschiedenis is vergeten - want fietsen is een tweede natuur geworden.

III

Ik onderscheid dus vier mechanismen voor de vorming van nationale habitus: toenemende interdependentie, verdichting van interdependenties en stapeling van instituties, verticale verspreiding van standaarden en praktijken, en toenemende nationale identificaties. Deze processen in de richting van “meer nationale habitus” hebben ergens in de tweede helft van de vorige eeuw hun cumulatieve hoogtepunt bereikt. Sindsdien hebben zich in Westerse landen parallelle processen voorgedaan, in de richting van “minder nationale habitus”. Dit maakt landenvergelijkend onderzoek in toenemende mate complex en problematisch.

Het eerste proces, van toenemende interdependentie, heeft zich in grote lijnen voortgezet. Waar dit eerst leidde tot meer nationale integratie, van dorp, naar regio, naar natie; betekent dit nu dat mensen steeds afhankelijker worden van mensen voorbij de landsgrenzen. Mondialisering betekent niet alleen groeiende onderlinge afhankelijkheid op transnationaal

niveau, maar ook groter bewustzijn van mensen over de grens – dus meer wederzijdse afstemming.

Door hetzelfde proces is zijn ook instituties minder gebonden aan landsgrenzen. Nationale instituties krijgen steeds meer concurrentie van transnationale instituties, en raken steeds meer vervlochten met internationale netwerken. Hierdoor wordt het effect van verbondenheid en afhankelijkheid op nationaal niveau *relatief* kleiner.

Aan de andere kant: ook met toenemende transnationale vervlechting blijven nationale instituties een belangrijk doorgeefluik, oriëntatiepunt, aanspreekpunt – *juist* ook voor internationale connecties. Dit zag ik in mijn onderzoek naar Amerikaanse televisie in Nederland, Frankrijk, Italië, en Polen. Amerikaanse TV is bij uitstek het symbool van globalisering. Het hoofd van Bart Simpson zie je over de hele wereld op T-shirts. Wereldwijd spiegelen jongeren zich aan *Friends*. Maar deze “mondiale” cultuur heeft in elk land een eigen kleuring.

Televisie verving in de loop van de twintigste eeuw de krant als voornaamste vorm van nationale verbeelde gemeenschappen. Het bereik van, meestal door de staat beheerde, televisiezenders overlapte aanvankelijk nauwkeurig met de landsgrenzen. En zo keek het hele land tegelijkertijd naar hetzelfde. Maar via dit intens nationale medium kwam de wereld de huiskamers binnen: Amerikaanse en andere geïmporteerde programma's werden overal, zelfs in het communistische Polen, ingebed in het nationale televisie-aanbod. Zo kreeg “Amerikanisering” van de TV in elk land een eigen signatuur.

Nationale verschillen in het media- en culturele veld, het staatsbestel en de nationale habitus waren hierin zichtbaar. Het Franse protectionisme, centralisme, en Europeanisme contrasteert scherp – nog altijd - met de Nederlandse culturele openheid en gerichtheid op de VS. Maar dit protectionisme was onvergelijkbaar met het strakke Poolse regime, dat tot 1989 probeerde “het westen” buiten de deur te houden en nog steeds sterk nationaal gericht is. De gereguleerde openheid van Nederland is weer heel anders dan het ongemodereerde open-deurbeleid van Italië waarin Berlusconi zijn kans kon grijpen. Globalisering, een proces dat vaak wordt gelijkgesteld aan homogenisering, werkt in elk land anders uit.

In alle landen reikten de blikken steeds verder over de grens, en raakten nationale media steeds meer ingebed in transnationale netwerken en instituties. Maar het bleven nationale zenders, met een specifiek nationale kleuring. De Nederlandse commerciële verschillen nog altijd sterk van de Franse, Poolse, en Italiaanse commerciële zenders al hebben ze allemaal CSI – in sterk uiteenlopende vertalingen. Maar een volgende stap is in zicht. Bij DVDs en televisie via internet zijn nationale instituties zelfs niet nodig als poortwachter.

Het einde van de natiestaat is nog niet in zicht. Het zijn vaak juist nationale instituties die mondialisering binnenbrengen en vormgeven, waardoor “het mondiale” in ieder land iets anders is. Maar toch komt steeds meer van buiten de landsgrenzen binnen. En zo is als kern van processen van habitusvorming “het nationale” minder centraal dan het was.

Dan het derde proces: de verticale overdracht van standaarden en praktijken. Via *trickle down* – als gevolg van opwaartse aspiraties en aanpassing aan de standaarden van bovenlagen. En door institutionele overdracht van “hoe het hoort” en “wat waarde heeft”.

Hier is iets interessants aan de hand: dit proces is in de afgelopen decennia in veel westerse landen gestokt, of in elk geval vertraagd. Traditionele verticale overdracht heeft concurrentie gekregen van allerlei andere modi, media, en richtingen van overdracht. Zowel boven- als onderaan de maatschappelijke ladder bestaat weerstand tegen het idee dat sommige standaarden of praktijken beter of hoger zijn dan andere. Het idee van neerwaartse overdracht via gerichte ingrepen en beschavingsoffensieven is in diskrediet geraakt, in Nederland misschien meer dan elders.

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw deed zich in veel landen een proces voor van sterke opwaartse mobiliteit. Dit leidde tot verbreding en democratisering van smaken en stijlen: zaken waar de elite zich verre van hield, zelfs probeerde met wortel en tak uit te roeien werden ineens bon ton. Spijkerbroeken, voetbal, praten met een accent, een voorliefde voor populaire cultuur. Vrouwen van stand met een broek aan. Ineens kon het allemaal.

Deze nieuwe stijlen en standaarden verspreidden zich in opvallend hoog tempo door alle lagen van de samenleving. Deze snelle absorptie was wellicht mogelijk door de uitzonderlijk grote nationale integratie van deze periode - het hoogtepunt van de nationale habitus.

De standaarden van de maatschappelijke bovenlagen zijn sindsdien inclusiever, informeler, en opener gebleven. In de cultuursociologie is veel geschreven over de opkomst van de “culturele omnivoor” die zich niet onderscheidt door een verfijnde, exclusieve, hoogculturele smaak; maar juist door een brede, eclectische smaak met plaats voor hoge en – specifieke vormen van – populaire cultuur.

Tegelijkertijd zien we sinds de jaren zestig een ontwikkeling die Cas Wouters heeft aangeduid als “informalisering”. Dit proces hangt samen met individualisering en toenemend egalitarisme: meer ruimte om je leven vorm te geven zonder directe dwang van gemeenschap en instituties. Dit informele en egalitaire ethos verspreidde zich in hoog tempo van bovenaf – in alle westerse samenlevingen, maar met duidelijk nationale kleuring. Deze nieuwe habitus is vaak omschreven in paradoxale termen: de dwang tot ongedwongenheid. “Jezelf zijn” als norm. De verplichting te kiezen. Individuele authenticiteit als collectief ideaal. Ontplooiing als imperatief.

Bij dit nieuwe ethos hoort een grote gevoeligheid voor machtsverschil en superioriteitsgevoelens. Als iedereen “gelijk” is, en “zichzelf”, dan is dus niemand beter dan een ander. Je eigen stijl, smaak, standaard, gedrag, voorkeur boven die van een ander stellen hoort niet. Andere mensen vertellen wat ze moeten doen is helemaal ongemakkelijk. Dergelijk machtsvertoon roept onbehagen en verzet op.

Hierdoor hapert de *trickle down*. Een informele, relativerende, egalitaire elite is lastig te imiteren. Statusattributen zijn voor oningewijden lastig te herkennen, en worden bovendien in alle toonaarden ontkend. Van onderaf lijkt de dwang, of noodzaak zich aan te passen aan bovenlagen afgenomen. En het ongemak over statusverschil maakt bewuste overdracht - mensen opvoeden, beschaven, regels en normen bijbrengen – ingewikkelder - want waar baseer je de autoriteit op?

Wat betekent dit nu voor de vorming van een nationale habitus?

[plaatje]

De structuur van nationale samenlevingen was vroeger ongeveer zoiets: gestratificeerd, met vrij scherpe buitengrenzen. Nu lijkt het eerder op een stapel slordig opgestapelde borden

[plaatje]

De verticale verhoudingen zijn rommelig, de buitengrenzen poreus, en de relatie tussen de verschillende lagen is soms wankel.

Aan dit verdwijnen van de ouderwetse, verticale, patriarchale natie kleeft een risico. Dat zou je schematisch zo kunnen voorstellen:

[plaatje]

Egalitarisme is niet hetzelfde als gelijkheid. Ongelijkheid is met het informele, egalitaire ethos niet verdwenen – maar wel steeds meer versluierd. Door de combinatie van gelijkheidsdenken en omfloerste statuspolitiek stopt een van de belangrijkste motoren van nationale habitusvorming: *trickle down*. Een gevolg is verwijdering tussen de maatschappelijke boven- en onderlagen.

Dit klinkt misschien onverwacht. Het afnemen van hiërarchische verhoudingen was toch een bevrijding van de beklemmende patriarchale verhoudingen van de ouderwetse natiestaat? Meer ruimte voor iedereen om de eigen standaarden te bepalen, en daarnaar te leven?

Maar informele, egalitaire codes leiden tot subtiele vormen van uitsluiting. Want al zijn in principe alle smaken evenveel waard, en is iedereen even informeel: de ene informaliteit is de andere niet. De informaliteit van een feestje vol academici, ook als het later wordt, er te veel wijn

gedronken is, en iemand – stijfjes, natuurlijk, en zelfbewust – een dansje waagt – is niet hetzelfde als de informaliteit van, zeg, een klas VMBO-ers.

Van onderaf, voor niet-ingewijden, is dit verschil moeilijk te lezen. Ook in lagere sociale milieus heeft men het adagium omarmd dat de ene smaak, standaard, praktijk, gewoonte niet beter is dan de andere. Op het oog is er weinig noodzaak tot aanpassing aan standaarden of stijlen van hoger geplaatsten: de machtsafstand lijkt klein, en de norm is “jezelf zijn”. Hierdoor is er weinig schaamte of ongemak over de eigen standaarden.

Dit merkte ik tijdens mijn promotieonderzoek naar moppen. Ik vond grote klassenverschillen in gevoel voor humor. Maar smaakonzekerheid of statusangst onder lager opgeleiden vond ik niet. Sterker nog, ze waren vaak nogal meewarig over die saaie en stijve hogeropgeleiden. Eerst dacht ik dat dit kwam doordat het ging om humor: een domein ver buiten het bereik van officiële richtlijnen en instituties. Maar een aantal onderzoeken verder denk ik dat dit een algemener verschijnsel is, ook buiten Nederland: noodzaak tot opwaartse aanpassing wordt vaak nauwelijks gevoeld. Mensen zijn tevreden met, zelfs trots op, hun eigen standaarden, stijlen en smaken. Ze laten zich niet zo makkelijk vertellen hoe het hoort.

Maar hiermee zijn statusverschillen niet verdwenen. Status wordt tegenwoordig op subtiele, bijna misleidende, manieren gemarkeerd. Neem de omnivore smaak. Als de professor, de politicus, de dokter, en de dominee ook van popmuziek, en zelfs van Andre Hazes houden, dan lijkt het misschien alsof alles kan. Maar er zijn subtiele verschillen, waardoor je op de “goede” en de “verkeerde” manier van de “juiste” of net de verkeerde populaire cultuur kan houden. Zo blijven sociale grenzen in stand.

Op de hogere sporten van de maatschappelijke ladder hebben mensen vaak beter zicht op de maatschappelijke hiërarchie. Maar het ongemak over statusverschil en superioriteitsgevoelens maakt het nog altijd voelbare klassenverschil steeds ongemakkelijker. Zoals Joop Goudsblom schreef: “De mindere zijn was altijd al pijnlijk; nu wordt het ook nog pijnlijk de meerdere te zijn.” Het gevolg van dit ongemak is sociale vermindering.

De natiestaat, met al haar paternalisme en hiërarchie, leidde tot wederzijdse aanpassing tussen sociale lagen. Daardoor groeide de identificatie: want op wie je lijkt, die vind je aardiger. Zo bevorderde de natiestaat ook sociale solidariteit, verantwoordelijkheid, en emancipatoire initiatieven. Omgekeerd leidt groeiend verschil tot groeiende afstand. Er zijn veel signalen, ook in mijn eigen onderzoek, die hier op wijzen: toenemende verwijdering tussen maatschappelijke boven- en onderlagen.

Mondialisering versterkt dit proces. Rijken en hogeropgeleiden zijn steeds meer internationaal georiënteerd; terwijl de meeste lageropgeleiden en minder gefortuneerden nationaal en lokaal georiënteerd zijn. Zo ontstaat een kosmopolitische bovenlaag, die zich spiegelt aan de standaarden en praktijken van het transnationale veld. Hier vindt wel *trickle down* plaats – van

“boven” naar “beneden” betekent op mondiaal niveau vaak: vanuit het “centrum” naar de buitengewesten.

Neem taalpolitiek, van oudsher het unieke domein van de natiestaat. Overal in Europa, in Nederland sterker dan in veel andere landen, wordt Engels steeds meer de universitaire voertaal. Dit is een aanpassing van naar boven kijkende nationale elites aan transnationale standaarden. Maar binnenslands vergroot het sociale afstand. Stelt u zich voor dat ik deze rede zou uitspreken in het Engels – over tien jaar vast de standaard. Dat zou weliswaar heel kosmopolitisch zijn. Maar ook een krachtig signaal naar autochtone Nederlanders die het Engels misschien niet allemaal machtig zijn – ouderen, lageropgeleiden. En naar migranten die nu onder hoge druk staan om een taal te leren die de elite steeds meer afschrijft.

Dan het vierde proces: de vorming van nationale habitus door productie van nationaal wij-gevoel. Door groeiende diversiteit en sociale afstand dreigen de symbolen, verhalen, en rituelen die de natie samenbinden hun vanzelfsprekendheid te verliezen. Zoals ik hier betoog: dit komt niet alleen door migratie en mondialisering, maar ook door interne ontwikkelingen. De zorg over het verlies van nationale identiteit heeft overal in Europa geleid tot verhitte debatten.

Nationaal wij-gevoel is vaak een bij-effect van nationale integratie. Maar zoals gezegd: objectieve overeenkomst en identificatie hangen niet automatisch samen. Ik noemde al de VS, een diverse samenleving - vanwege de geschiedenis van migratie, maar ook omdat nooit één elite daar de nationale standaard heeft kunnen zetten. Dankzij sterke nationale verhalen, rituelen, symbolen – die Europeanen vaak wat spottend bekijken – is er wel veel nationale binding. Juist de verhitte Europese debatten, hoewel schrill van toon, duiden ook op vernieuwing. Een zoektocht naar nieuwe symbolen, rituelen en verhalen, nu vanzelfsprekende oriëntatiepunten aan de bovenkant van de samenleving zijn weggevallen.

Het informele, egalitaire ethos stelt nieuwe, ingewikkelde, eisen aan nationale symboliek. Het hele idee van nationalisme – toch een uiting van groepssuperioriteit – ligt gevoelig, en wordt door de kosmopolitische klasse het liefst ontkend of weggemoffeld. Informalisering stelt de dragers van nationale symboliek, de vertellers van het nationale verhaal, voor een ingewikkelde opgave: de gelijktijdige verpersoonlijking van individuele status *en* groepsuperioriteit, en dat op een manier die authentiek, informeel en egalitair is. Zo kregen we naast een fietsende koningin een principieel stropdasloze prins-gemaal, en een hossende sportminnende kroonprins. Maar ook een premier die van raceauto's houdt en sms't met Jan Smit, een vicepremier die fan is jarentachtig kitschband Spandau Ballet; en een Europese president die gedichtjes schrijft en supporter is van Anderlecht.

Culturele democratisering biedt ook nieuwe mogelijkheden voor nationale binding. Liesbet van Zoonen liet zien dat populaire cultuur, nu deze in alle lagen van de bevolking wordt geconsumeerd, kan fungeren als vehikel voor burgerschap. Nu sport salonfähig is heeft ook voetbal groot potentieel als nationaal bindmiddel – het verenigt hoger- en lageropgeleiden, mannen *en* vrouwen. Op elkaar lijken is niet de enige bron van identificatie; eeuwenoud gedeeld cultuurgoed niet de enige weg naar herkenning. Maar dat wisten ze in migratiesamenlevingen natuurlijk allang.

IV

De processen die maken dat de inwoners van een land op elkaar lijken zijn zeker niet verdwenen. Ze zijn wel zwakker geworden, en hebben meer competitie van andere sociale processen. Het gevolg is groeiende diversiteit binnen landen. Met het losser worden van het ordelijke hiërarchische raster van de natiestaat nemen sociale variaties toe. Tegelijkertijd gaan mensen in verschillende landen vaak meer op elkaar lijken. Het resultaat: steeds minder dingen die *echt* ophouden bij de grens – zoals de Nederlandse fiets.

Dit brengt mij terug bij de vraag van het begin. Wat vergelijken we nu als we landen vergelijken? Ik heb hier betoogd dat, ten eerste, deze vraag te weinig wordt gesteld in vergelijkend sociaal-wetenschappelijk onderzoek. En ten tweede, dat vergelijkingen tussen landen ingewikkelder worden omdat inwoners van hetzelfde land steeds minder gemeen hebben. De vraag naar ontstaan en voortbestaan van “nationale habitus” is niet alleen een methodologische kwestie. Het is ook een conceptueel en theoretisch probleem. En: een politiek en moreel vraagstuk. De natiestaat, met al haar paternalisme, hiërarchische verhoudingen, en gesloten buitengrenzen, is ook vehikel voor solidariteit, culturele en sociale overdracht, verheffing, en emancipatie.

Laat ik beginnen bij het methodologische en conceptuele probleem: Hoe moeten we nu onderzoek doen? Land kan niet meer de vanzelfsprekende eenheid van analyse zijn – niet in studies in één land, maar ook niet in vergelijkende studies. De rol van het nationale is steeds meer een empirische vraag – afhankelijk van waar het onderzoek over gaat, en in welk land of welke landen het zich afspeelt. Sommige landen zijn “nationaler”, meer naar binnen gericht, homogener of geïntegreerder dan andere.

Naast nationaal gebonden en landenvergelijkend onderzoek is ook meer, en beter, onderzoek nodig naar het transnationale: naar de verschijnselen en processen die zich voordoen in verschillende landen. Vooral in de antropologie en mediastudies is hier de afgelopen decennia belangrijk werk verricht. Zulk transnationaal onderzoek begint bij een veld, een groep, een verschijnsel, een institutie - en volgt dat door verschillende landen en institutionele settings.

Mijn onderzoek naar Amerikaanse televisieprogramma's, die ik volgde van de internationale markt, via de televisie-industrie in vier landen, maar de huiskamers van kijkers, is door deze aanpak geïnspireerd. Ook mijn nieuwe project, naar standaarden voor schoonheid in de transnationale modellenwereld, is zo opgezet. Deze projecten hebben een sterk proceskarakter. Om het transnationale op het spoor te komen en te vatten traceerde ik veranderingen en afhankelijkheden door velden heen. Zulk onderzoek kan niet statisch of atomistisch zijn: het transnationale draait om vervlechting, verandering, wederzijdse aanpassing.

De groeiende diversiteit, hapering van neerwaartse overdracht, het losser worden van het raster van de natiestaat roept een tweede vraag op: hoe vindt sociale en culturele overdracht tegenwoordig plaats? Aan wie spiegelen mensen zich? Tegen wie zetten ze zich af? Waar halen mensen *dan* hun smaken, stijlen, standaarden vandaan? Niet, zoals het egalitaire ethos ons voorhoudt, uit "onzelf". Er is meer variatie dan vroeger, maar onze kaders komen nog altijd uit onze sociale omgeving.

Het simpele, maar krachtige mechanisme van verticale verspreiding heeft nu concurrentie van allerlei andere soorten overdracht – in allerlei richtingen, op allerlei manieren. En: via allerlei media. Media spelen in sociale overdracht een steeds centralere rol. Van krant en televisie tot games en internet – ze zijn een belangrijke bron van expressie en identificatie, cohesie en uitsluiting, oriëntatie en misleiding. De gevestigde sociale wetenschappen hebben de studie van media gedelegeerd aan nieuwe gespecialiseerde studies. Een beetje opgelucht, leek het wel, dat zij zich daar niet mee hoefden te bemoeien. Maar de media zijn veel te belangrijk om aan mediastudies en communicatiewetenschap over te laten. Ze hebben zich genesteld in het hart van *alle* processen die sociale wetenschappers bezighouden, en verdienen dus een centrale plaats in sociaal-wetenschappelijk onderzoek en onderwijs.

De media zijn belangrijk als oriëntatiepunt bij de vorming van stijlen, smaken, en standaarden. Zij vormen een bron voor opwaartse aspiraties en imitatie; voor neerwaartse superioriteitsgevoelens; voor verzet en voor distinctie. Mijn eigen onderzoek naar transnationale media – televisie, internet, film, internationale modellenindustrie – richt zich vooral op processen van smaakvorming en -overdracht in het transnationale veld. Hoe worden standaarden voor "grappig" en "mooi" in de media gemaakt en verspreid? Hoe werkt dit in verschillende landen en settings? Verpakt in transnationale populaire cultuur zitten noties van smaak en stijl, maar ook ideeën over wat goed is. Hoe het hoort. Wat een goed persoon is. Wat waarde heeft.

Maar er zijn belangrijke verschillen tussen overdracht via media en traditionele vormen van overdracht. Smaakoverdracht via media is virtueel, en grotendeels eenrichtingsverkeer. Media geven aanknopingspunten voor imitatie, distinctie, verzet - maar zonder het proces van afstemming en wederzijdse aanpassing dat hoort bij gewone, ongedimeerde interactie. Een tweede verschil is de fragmentatie van de media. Het enorme media-aanbod biedt een grote

variëteit aan standaarden aan waarin mensen hun weg moeten zoeken – en waarin vele “bovens” zijn, en ook vele “benedens”.

Bovendien is de medialogica primair publieksgericht: geef de mensen wat ze willen. Hierdoor zit in mediaoverdracht een ingewikkelde “loop”. Je ziet vaak geen mensen die doen wat ze denken dat goed, of mooi, of juist is - maar mensen die doen wat ze denken dat *anderen* goed, mooi, of juist vinden. In dagelijkse interactie komt dit ook voor – zeker bij zakelijke en commerciële interacties – maar het is minder gebruikelijk en moeilijker consequent vol te houden. Mensen die in de media werkzaam zijn maken vaak opvallend verschil tussen hun eigen standaarden en die van hun publiek. Maar toch dragen ze hiermee ook standaarden over.

Dit brengt me bij de derde en laatste vraag die deze analyse oproept: hoe hangen deze nieuwe patronen van culturele en sociale overdracht samen met sociale ongelijkheid? Afstanden tussen sociale klassen nemen in veel westerse landen toe. Meer diverse patronen van overdracht, informelere en meer egalitaire normen, en afnemende invloed van de natiestaat creëren nieuwe machtsbronnen, en nieuwe vormen van ongelijkheid.

Ongelijkheid is voor mij het belangrijkste sociologische prisma. Alle sociale verschijnselen worden begrijpelijker via de vraag hoe ze samenhangen met ongelijke toegang tot hulpbronnen. Sociale ongelijkheid betekent niet alleen conflict, uitsluiting, symbolisch geweld. We zagen hier dat ongelijkheid productief kan zijn: een bron van sociale dynamiek en vernieuwing. Ongelijkheid kan zelfs – het klinkt bijna onmogelijk in onze egalitaire tijden – een bron zijn van samenhang, verheffing en verantwoordelijkheidsgevoel. Paternalistische deugden die nogal uit de tijd lijken.

De sociale processen die ik hier schetste leiden niet alleen tot “minder nationale habitus”, maar ook tot nieuwe vormen van ongelijkheid. Een nieuwe sociale tweedeling tekent zich af, langs een breuklijn dwars door het idee van de natiestaat. De groeiende afstand tussen hoger en lageropgeleiden markeert een grens tussen nationaal georiënteerde “lokalen” en internationaal georiënteerde kosmopolieten. Deze laatste groep heeft zich het informele en egalitaire ethos het meest eigen gemaakt; en kijkt vaak neer op het nationale. Het is deze groep die tussen landen het meest op elkaar lijkt, die het sterkst verwijderd is geraakt van de “nationale habitus”.

En Om deze nieuwe, kosmopolitische “creatieve klasse” te lokken leggen steeds meer steden uitgebreide netwerken aan van: fietspaden. Van Parijs tot Toronto, van Rome tot Krakow, en van Boston tot Beijing worden “bicycle sharing” programma’s opgestart – de 21^e eeuwse versie van het witte-fietsenplan. Want het internationale symbool, de gedeelde hobby, en een belangrijk politiek-sociaal project van deze kosmopolitische, groene, egalitaire en o zo informele klasse? Dat is het symbool voor status-zonder-opsmuk, macht die niet wil weten dat het macht is, dat we in Nederland allang kennen. De fiets.